

פרק שנים עשר בית העלמין היהודי בהר הזיתים ובעמק הקדרון

איל דודסון

מבוא¹

אחד מכינויי בית הקברות², שהיה שגור על לשונם של חכמי ארץ-ישראל הספרדים בתקופה הנדונה, הוא 'בית החיים'.³ לכאורה, בתי קברות כונו כך בלשון סגי נהור, שהרי זהו משכנם של אלו שאינם חיים, אבל בעומקו משקף הכינוי את מהותו: ההלכה, המנהג וההווי היהודיים שנקמו והתפתחו סביב המוות, הקבורה והקברים, המציינים את קץ מעגל החיים, מעידים יותר מכול על השקפת עולמם של החיים – בענייני אמונה, משפחה, קהילה ועוד,⁴ ולכן במידה מסוימת בית העלמין הוא גם 'ביתם' של החיים עצמם. בתי הקברות ומצבותיהם מספרים על האנשים שחיו – על זהותם, שיוכם החברתי והדתי, מעמדם הכלכלי והחברתי ועוד, ותורמים מידע רב. החקר ההיסטורי של בתי הקברות, קורותיהם, התפתחותם, האירועים שהשפיעו על תפקודם, זיהוי הנטמנים, תיארוך פטירתם ועוד, הוא למעשה החקר ההיסטורי של תולדות האתר שבו חיו הדמויות שנטמנו בו.⁵

בית העלמין היהודי בהר הזיתים נוהל על ידי הקהילה היהודית בירושלים, ומכאן חשיבות המחקר לגביו: התמורות בשטחו מעידות על תהליכים דמוגרפיים בחיי הקהילה; המאבקים על קיומו ועל הזכות לקבור בו מעידים על יחסיה של הקהילה עם השלטונות ועל מעמדה המשפטי; ההתדיינות על הזכות לקבור בשטח ההר מעידים על המעמד הדתי של הר הזיתים בפרט וירושלים בכלל בעיני נציגיהן של הדתות; וזהותם של הנפטרים, מיקום קברם ואופן קבורתם מלמדים על מרכיביה החברתיים והכלכליים של הקהילה. חקר בית הקברות הוא אפוא פרק מאלף ומשמעותי בהבנת קורות היישוב היהודי בירושלים בתקופה זו.

אלא שמחקר זה מוגבל במהותו, ראשית במובן הגיאוגרפי. התיאורים עלולים ליצור את הרושם שבית

1 המחקר לווה בעצות ובהארות של חוקרים ועמיתים רבים. לכולם תודה והוקרה, אבל אני מבקש להכיר תודה באופן מיוחד לשרה ברנע, חוקרת הר הזיתים, שהתמצאותה בשטח בית העלמין תרמה לי רבות בהבנת פני השטח.

2 נראה שהראשון שביאר מושג זה במשמעות 'בית קברות' היה ר' יצחק מקורביל, מבעלי התוספות במאה השלוש עשרה (יצחק מקורביל, עמודי גולה, סי' מח), בניגוד למובנו בלשון חז"ל (בבלי, בבא קמא ק ע"א; בבלי, בבא מציעא ל ע"ב).

3 למשל: בן חביב, שו"ת, סי' כה; מטראני, שו"ת, ב, סי' כח; קארו, אבקת רוכל, סי' קטו-קטז.

4 קרמר, מנהגי מיתה, עמ' 81-91.

5 ראו למשל: ברקאי, קברים וקבורה.

העלמין הוא מתחם קבורה מוגדר שמתמלא בפרק זמן נתון ומתרחב בשל מצוקת מקום, אבל זהו רושם שגוי. חלקות הקבורה שנוספו או שפסקו מלתפקד במשך התקופה הנדונה פעלו ללא קשר הכרחי עם חלקות קבורה אחרות. הווה אומר, ידיעותינו על השימוש בחלקות קבורה חדשות אינן שוללות את המשך הקבורה בחלקות הוותיקות בסמיכות זמנים.

יתרה מכך, האפשרות לשחזור מדויק של ממדיו וגבולותיו הברורים של בית העלמין בהר הזיתים בתקופה העות'מאנית המוקדמת כמעט איננה קיימת, ולא רק בשל היעדר מקורות היסטוריים. בית העלמין הישן הושחת וחולל ומצבותיו נגזלו בהזדמנויות רבות, באופן שהכחיד אותו כמעט לחלוטין, והפך את המחקר בשטח לכמעט בלתי אפשרי. פעולות ההשחתה העיקריות אירעו בתקופת השלטון הירדני (1948–1967).⁶ חלקות רבות כוסו בעפר לשם הכשרת מגרש חנייה וסלילת דרכים, מצבות רבות נעקרו לצורכי בנייה. כך למשל בשנת 1961 חפר הארכיאולוג הבריטי האוורד סטצ'בורי באזור קבר זכריה, ובמהלך עבודתו נעקרו המצבות ועצמות פוזרו לכל עבר.⁷

לאמיתו של דבר, אפילו מחקר בתקופה העות'מאנית המוקדמת עצמה – לו היה נערך – היה מתקשה לבצע שחזור שכזה. ר' נפתלי הרץ בכרך, מחכמי גרמניה במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה, שביקר בארץ-ישראל, העיד שמצבותיו של בית העלמין הקדום לא שרדו, משום שנעקרו תכופות בידי ערבים שהסבו אותן לאבני בנייה.⁸ הוא גם העיד שלא נהגו בזמנו לחרוט על פני המצבות, ולכן כבר בימיו לא הייתה אפשרות לזהות את הנקברים ולתארך את שנות הפטירה: 'ותדע שבירושלים לא יש [אין] ציון על הקברים כמו שיש בצפת תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו], כי הגוים בירושלים עיר הקודש הם רשעים, וגוזלים כל האבנים מן הקברים. ואין בוגין בירושלים רק מאבנים דקות, ואין מקום לכתוב עליהם כמו בצפת תוב"ב'.⁹

גם בדברים שנכתבו בסוף המאה התשע עשרה הוסבר מדוע אין למצוא בהר הזיתים מצבות קבורה קודמות למאה השבע עשרה:

הרבה מהפלאחים יושבי הכפרים הסמוכים לבית החיים הקלם לא ידעו לעבור חק קדושת המקום הזה, ולגנוב הרבה מהמצבות העתיקות ושימוון בכותל בתייהם (ומי יודע את האוצר הרב לחקירת קורות עיר קדשינו אשר

6 ראו: סקר תשכ"ח.

7 וילנאי, חילול קבר. וראו: דורפמן, מתחת לפני השטח, עמ' 75–76.

8 המצבות לא היו אלא לוחות אבן שכיסו את השוחות, כפי שתיאר ז'אן דובדן (1652): 'ולמטה, בשיפולי העמק, נמצאים קברי בני עדה זו החיים כיום בירושלים, ואינם אלא חפירות כחפירותינו מכוסות באחת, בשתיים או בשלוש אבנים, מסותות סיתות גרוע, ובלתי מקושטות' (שילר, הר הזיתים, עמ' 132). במאה התשע עשרה אף נמסר על אודות מנהג קדמון בירושלים, להימנע מלהעמיד מצבה זקופה על גבי הקבר: 'המצבות שעל הקברים בירושלים על הר הזיתים, ושעל הקברים בבית הקברים הקדום שלפני מאתיים שנה (במורד הר ציון) [בית הקברות סמבוסקי], הם מונחים על הקברים ולא עומדים כמו הנהוג בחור"ל, וכן הם המצבות הישנות שבשאר ערי אה"ק [ארץ הקודש]. וטעם להשינוי [למנהג הייחודי] הזה בלתי נודע [...] ואולי עשו כן במכוון כדי שלא לחקות מעשה או"ה [אומות העולם] שהם מעמידים המצבות בגובה, או בעבור שבשכיבה מתקיימת המצבה יותר לימים רבים, או שיש בזה איזה טעם כמוס ע"ד [על דרך] הסוד' (ורטהיימר, שאלת שלמה, סי' ג). וראו: חברה קדישא, ספר היובל, עמ' 42–43.

9 בכרך, עמק המלך, דף יד ע"א; ראו גם: סטפנסקי וכן טובים, בית הקברות, עמ' 223–248. אפשר שדבריו של בכרך משקפים את המצב בראשית המאה השבע עשרה. ראו: בניהו, תולדות הארץ, עמ' 56, הערה 6.

היה רשום עליהם), עד כי המצבה היותר עתיקה הנמצאת כעת איננה זקנה יותר משתי מאות שנים, וחבל על דאבדין [שאבדו].¹⁰

להלן נבקש להעמיק בהבנת קורותיו של בית העלמין בתקופה העות'מאנית המוקדמת, ולהסביר את התהליכים שעיצבו את פניו. הטיפול בנפטרים ובבית הקברות בירושלים היו באחריות מוסדות הקהילה, כמקובל בקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית,¹¹ ולפיכך יכולנו לצפות לרישומים ולתיעוד של בית הקברות כפי שנמצאו בירושלים בשלהי תקופה זו,¹² אבל תיעוד כזה אינו בנמצא. מן המקורות העבריים אין בידינו להוכיח את עצם קיומה של 'חברת קברים' בירושלים, כפי שמוכרת בקהילות האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה,¹³ אולם נראה שרישומי בית הדין השרעי (סג'ל) הירושלמי, בעיקר על פי תרגומיהם של אמנון כהן ואלישבע בן-שמעון (סימון) פיקאלי,¹⁴ מכילים ידיעות על קיומה של חברה שכזו.¹⁵ רישומים אלו מגובים במסמכי ארכיון ועד העדה הספרדית, שפורסמו בידי משה דוד גאון¹⁶ ואברהם חיים.¹⁷ מחד גיסא, אלו מסמכים משפטיים שפותחים בפנינו צוהר רחב לתקופה הנדונה; אך מאידך גיסא, מעצם טיבם הם מצמצמים את המבט בעיקר לאירועים שהיו שנויים במחלוקת, שאינם משקפים את השגרה.¹⁸ לפיכך נוסיף על המסמכים הללו תיאורים ספרותיים וגרפיים. ייבחנו גם ממצאים שנחשפו בעבודות השיקום והשימור שמתבצעות בבית העלמין מאז שנת 2009 (העבודות מנוהלות בידי חברה קדישא של עדת הספרדים ומבוצעות בידי אתרא קדישא, והן בחסות הרשות לפיתוח מזרח ירושלים), ושתועדו ב'מרכז מידע הר הזיתים' של עמותת אלע"ד.

יתרון הקבורה בירושלים בתפיסה היהודית

מקומה של ירושלים בהגות היהודית ושאלת המניעים לעליית יהודים לארץ-ישראל בימי הביניים המאוחרים נדונו לא מעט במחקר.¹⁹ לענייננו נדגיש כי אחד המניעים המרכזיים לכך היה שאיפתם ללכת בה לעולמם. ואכן, בירושלים בלטה נוכחותם של יהודים ויהודיות מבוגרים שמטרתם הייתה לבלות בעיר הקודש את שארית ימיהם, מתוך אמונה בסגולותיה המיוחדות. על פי רוב היו אלו אלמנות אשכנזיות וספרדיות,

10 לונץ, מנהגי אחינו, עמ' 58, הערה 131.

11 בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים, עמ' 222.

12 ראו: פרנס, משפחת פרנס.

13 למשל: קלעי, משפטי שמואל, סי' נג; מטרנאי, שו"ת, סי' לט; הכהן, שו"ת, ד, סי' יח; צהלון, שו"ת, סי' רד. וראו: בשן, ביקור חולים, עמ' 218; ליטמן, אלו דברים, עמ' 67–77.

14 כהן, המאה השמונה עשרה (ג); כהן, יהודי ירושלים; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב); הנ"ל, המאה השש עשרה (א).

15 ארד, היהודים המוסתערבים, עמ' 322–323.

16 גאון, תעודות (עבודה זו לא פורסמה. היא שמורה במחלקת כתבי יד והמכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים, ומקוטלגת במספר 40795, תיק 225).

17 חיים, גאולת חלקות; הנ"ל, תעודות.

18 ראו: שמיר (מזרחי), הר הזיתים, עמ' 9–10.

19 למשל: אידל, על ארץ-ישראל, עמ' 193–214; שוורץ, אמצע לארצות, עמ' 54–93; רוזנברג, גלות וארץ-ישראל, עמ' 166–192.

ואף קראיות, שעלו אליה לאחר שסיימו למלא את תפקידן המסורתי בהולדה ובהבאת ילדיהן לחופה, או לאחר שאיבדו את משפחתן. מעטות קיוו לפתוח בעיר פרק משפחתי חדש, לנוכח מצבן האישי והיצע הגברים הנמוך. מגמה זו ניכרת במאות הארבע עשרה²⁰ והחמש עשרה²¹; היא הלכה והתחזקה במאות השש עשרה²² והשבע עשרה²³, והייתה לאחד ממאפייניה של הקהילה היהודית בירושלים במאות התשע עשרה²⁴ והעשרים.²⁵

רבים מחכמי התקופה, בפרט חכמי ארץ-ישראל, הדגישו את מעלת המוות והקבורה בארץ-ישראל, כגון ר' אלישע גאליקו ור' אברהם אזולאי;²⁶ היו שהסבירו את היתרון הצפוי לנקברים בארץ-ישראל בתחיית המתים,²⁷ כגון ר' אהרן סגי נהור ור' ישראל נג'ארה;²⁸ והיו שהטעימו את יתרון הקבורה בארץ-ישראל ב'צער גלגול המחילות' הנמנע מן הנקברים בה,²⁹ כגון ר' לוי אבן חביב, ר' דוד בן זמרא, ר' משה מטרנני, ר' אלעזר אזכרי ור' משה חאגיז.³⁰ גם בקרב הקראים זכתה הקבורה בעיר למעלה עליונה.³¹ ללא ספק, גם מסורות ימי הביניים שייעדו להר הזיתים ולסביבותיו תפקיד מרכזי באירועי אחרית הימים, כמו גם מסורות הזיהוי של קברי העת העתיקה בהר הזיתים עם דמויות מופת מקראיות,³² תרמו את חלקן בתודעת מעלות הקבורה במקום. זהו גם הרקע להתהוותה של התפיסה הרואה בתושבי ירושלים מעין שומרים המופקדים על שמירת בית העלמין לטובת העם היהודי, לעת קץ הימים.³³

לצד עליית אנשים חיים בלטה תופעה נוספת, מאותם מניעים עצמים: העלאת עצמותיהם של יהודים שנפטרו בגולה לקבורה משנית בארץ-ישראל.³⁴ כך העיד ר' יעקב בירב, מחכמי דור גירוש ספרד בארץ-

20 'מנהג האשכנזים והספרדים, כשיבואו ליד זקנה הולכים בארץ ישראל, ויושבים שם עד שימותו ויקברו לשם, ויהיה להם כפרה' (שפיצר, ידיעות, עמ' קפג).

21 הרטום ודוד, איגרות עובדיה מברטנורא, עמ' 66.

22 בירב, שו"ת, סי' ב; נג'ארה, מקווה ישראל, עמ' 412, 424. וראו: למדן, עם בפני עצמן, עמ' 369.

23 טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 465; איש-שלום, מסעי נוצרים, עמ' 322–323, 364; חאגיז, שפת אמת, דף יב ע"א – יג ע"א; רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 18, הערה 47; דודסון, אלמנות.

24 שהם, אלמנות, עמ' 21–22; שילה, נסיכה או שבויה, עמ' 28–30.

25 בן-אריה, הרובע היהודי, עמ' 15–16.

26 גאליקו, קהלת, דף סג ע"א; אזולאי, חסד לאברהם, מעיין א נהר כה.

27 מקורו של רעיון זה בספרות חז"ל (ילקוט שמעוני, ישעיה, רמז תסט), בספרות המדרשית המאוחרת (מעשה דניאל, בתוך: אבן שמואל, מדרשי גאולה, עמ' 225), ובזוהר (זוהר, ח"ב דף רכ ע"א). וראו: ריינר, בעקבות, עמ' 235–238.

28 סגי נהור, המצנפת, עמ' [8]; נג'ארה, מקווה ישראל, עמ' 476.

29 מקורו של רעיון זה בספרות חז"ל (בבלי, כתובות קיא ע"ב; בראשית רבה צו, ה; ויקרא רבה ט, ה), והמשכו בימי הביניים (פרקי משיח, בתוך: אבן שמואל, מדרשי גאולה, עמ' 323). וראו: דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 72–74; ליפל, הר הזיתים, עמ' 99–102.

30 בן חביב, שו"ת, סי' סג; בן זמרא, שו"ת החדשים, חלק ח [כרך ה], סי' קצז; מטרנני, בית אלהים, דף קח ע"ב – קי ע"א; אזכרי, חרדים על התורה, עב-עג; חאגיז, שפת אמת, דף יב ע"ב – יג ע"א, טו ע"א. וראו: פכטר, ארץ-ישראל, עמ' 294–295.

31 ארד, ירושלים בתודעה הקראית, עמ' 37–40; וראו גם לעיל בכרך זה, פרק שביעי ('הקראים בירושלים').

32 ריינר, עלייה, עמ' 157–201; דודסון, וכשעלו להר הזיתים.

33 רוזן, חורבות ירושלים, עמ' 80–81; שפירא, טוב הארץ, דף טו ע"א, לא ע"ב, לט ע"ב; איש-שלום, מסע, עמ' קסה. וראו: רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 277–278, 506; שור, בית העלמין, עמ' 34.

34 תופעה זו מוכרת כבר בימי חז"ל (בבלי, כתובות קיא ע"א-ע"ב; ירושלמי, כלאיים פ"ט ה"ג) ובימי הביניים (למשל: הרמב"ם, תשובות, סי' שעב). וראו: גיל, ארץ-ישראל, עמ' 146–147; גפני, העלאת מתים, עמ' 113–140; סטפנסקי וכן טובים, בית הקברות, עמ' 221.

ישראל: 'שרוב החכמים והצדיקים, ורובא דעלמא [ורוב האנשים], מתאויס שיעלו עצמותיהם לארץ-ישראל, אנן סהדי דניחא ליה להווא צורבא מרבנן דנח נפשיה [אנו מעידים על העדפתו של תלמיד החכמים שנפטר] בחוצה לארץ שיעלו עצמותיו לארץ-ישראל'.³⁵

תופעה זו התחזקה במאה השש עשרה, והייתה נחלתם של בני תפוצות שונות בשנים הבאות.³⁶ היא עמדה במוקד דיונים הגותיים והלכתיים של חכמי התקופה,³⁷ ומן הסתם תרמו לקליטתה בחברה היהודית גם אגדות עממיות על אודות נפטרים שעצמותיהם הועברו בדרך נס לארץ-ישראל.³⁸ הרעיונות בדבר חשיבות הקבורה בתקופה הנדונה אינם מיוחדים דווקא לירושלים, וגם בתי העלמין בצפת ובחרון זכו להעדפתם של יהודים רבים,³⁹ אבל המסורות שנכרכו בהר הזיתים היו ייחודיות. כך למשל התבטא ר' רפאל טרין'יש, מחכמי אזמיר, שנפטר בירושלים בסביבות 1745: 'אמנם מפשטן של דברים נראה, שקבורת הר הזיתים, שהוא מקום קבורת מתי ירושלם תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו], עדיפא בזה משאר הארצות [הערס] שבא"י, דהיינו בשביל גלגול מחילות, דמשמע ששם, תחת הר הזיתים, יהיה להם קימה לכל מתי עולם'.⁴⁰

בהיעדר ידיעות על ממדיה המספריים של תופעת העלאת העצמות לקבורה במשך הדורות, נוכל רק להניח כי היקפו של בית העלמין בהר הזיתים אינו משקף רק את גודלה של הקהילה בירושלים, וכי התהליכים העירוניים שנדון בהם להלן השפיעו על התפתחותו של בית העלמין במידה מסויגת.

בית העלמין במאה השש עשרה

השטח לקבורה בסמיכות לערוץ הקדרון הוקצה ליהודים לפחות מאז המאה הארבע עשרה,⁴¹ ובו המשיכו יהודי ירושלים לטמון את מתיהם בתקופה העות'מאנית המוקדמת. האזכור הקדום ביותר לאישור חוקיות בית העלמין היהודי בידי הקאדי של ירושלים הוא בתעודה משנת 1534,⁴² והדבר עוגן ברישומי המקרקעין (טאפו תחרייר דפת'רל'רי).⁴³

אדמות בית הקברות נודעו בכינון אלג'סמאניה – ההיגוי הערבי לגת שמנים, האתר שלרגלי הר הזיתים,

35 בירב, שו"ת, סי' לח.

36 בניהו, תולדות האר"י, עמ' 350; בן זמרא, שו"ת החדשים, חלק ח [כרך ה], סי' קצו, רב; איש-שלום, מסע ג'והן סנדרסון, עמ' קסה. וראו: בן-נאה, סיוע, עמ' 86–87; רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 171, 340; שור, היישוב היהודי, עמ' 394; הנ"ל, בית העלמין, עמ' 34.

37 למשל: אשכנזי, אמרי שפר, דף קעג ע"ב; אזולאי, חסד לאברהם, מעיין ג, נהר י; הלוי, עין משפט, סי' מה; שפירא, טוב הארץ, דף טז ע"א, יח ע"ב.

38 בניהו, אגדות, עמ' 99–101.

39 לונץ, יצחק'ן אלפרא, עמ' 82–83; אלמושנינו, עדות ביהוסף, סי' יא, דף מג ע"א. וראו: דודסון, חכמי צפת, עמ' 47–49.

40 טריויש, צח ואדום, דף מא ע"א.

41 כך עולה ממסמך שהציגו היהודים בבית הדין באחד מסכסוכי גובה דמי החכירה ב־1687, ולפיו הקבורה במקום מתבצעת מזה שלוש מאות שנה (גאון, תעודות; חיים, הר הזיתים, עמ' 24; רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 71). וראו: כהן, יהודי ירושלים, עמ' 57; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 97.

42 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 96–97, 100.

43 בן-צבי, שטר קניין, עמ' 85–88; הירשברג, תעודה, עמ' 196–198; כהן, יהודי ירושלים, עמ' 22–24, 57–58.

המקודש לנוצרים, ושטחן היה בבעלותו של וְקָף אלמדרסה אלצל'אחיה.⁴⁴ הקדש אלג'סמאניה החזיק אדמות רבות סביב העיר, ובית העלמין היהודי תפס חלק קטן מהן. החוק העות'מאני אסר העברת בעלות של נכסי הקדש, והווקף החכיר ליהודים את האדמות לטווח ארוך.⁴⁵

גבולות בית העלמין באלג'סמאניה הוגדרו לראשונה בשנת 1532:

א. הגבול הצפוני של בית העלמין: 'הגשר הבנוי באבן שבפרשת הדרכים, אשר בחלקו הנמוך של הוואדי, וקצהו המערבי אפיק נחל קדרון'.⁴⁶

מפות מצוירות מן התקופה העות'מאנית המוקדמת מתארות שני גשרים באפיק הקדרון: האחד – צפוני, על תוואי גשר הקדרון בימינו, בדרך יריחו;⁴⁷ השני – דרומי, ממערב ליד אבשלום, אף הוא שוקם בימינו.⁴⁸ הגשר המגדיר את גבולו הצפוני של בית העלמין הוא הגשר הדרומי, כפי שמוכח מתיאור מקביל של בית הקברות במסמכי בית הדין המוסלמי: 'ומדרום לגשר שבפרשת הדרכים אשר נמצא ממערב לטַרְטוּר פָּרְעוֹן [כינור הערבי של יד אבשלום]'.⁴⁹

איור 1: הגשר הדרומי מעל אפיק הקדרון, המאה התשע עשרה (אוסף דן כירם)

44 ההקדש למדרסה ללימודי האסלאם על שם צ'לאח אלדין, שהייתה ליד שער האריות (הירשברג, תעודה, עמ' 196, הערה 8).

45 בן-צבי, שטר קניין, עמ' 87; חיים, גאולת חלקות, עמ' 233–234.

46 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 97.

47 למשל: דה אנג'ליס, מפה; דוקטי, מפה. וראו: רובין, מפות עתיקות, עמ' 58–59.

48 שם, עמ' 60–61.

49 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 97. והשוו: כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 99.

דרך שטיפסה משם לדרום-מזרח, במעלה הר הזיתים, סימנה את המשך תחומו של בית הקברות. אפשר שדרך זו חופפת, פחות או יותר, לדרך יריחו בימינו, וכפי הנראה נמשכה לאורכו של אפיק ערוץ טבעי.⁵⁰ הדרך התחברה אל 'חלקת עץ התות', שאין לזהותה בימינו, והיא שציינה גם את גבולו המזרחי של בית העלמין, כדלהלן.⁵¹

ב. הגבול המערבי של בית העלמין: 'הדרך המובילה לירושלים ולעין סלואן הדרומי'.⁵² דרך זו הייתה מוכרת גם במאה השבע עשרה,⁵³ אך בהיעדר מידע על התוואי שלה כיום, נוכל להניח כי הכוונה לדרך הפונה מגשר הקדרון דרומה, שכפי הנראה טיפסה על צלע הר הבית – לכיוון העיר ובריכת השילוח ('עין סלואן הדרומי'), אולי בדומה או במקביל לחלק מתוואי השביל המכונה בימינו 'המשעול האחרון'. שטח בית העלמין השתרע אפוא למרגלות הדרך הזו, על גדתו המערבית של הקדרון. להשלמת הבנה זו נעיין בתיאורו של הנוסע היהודי ר' משה בסולה, בשנות העשרים המוקדמות של המאה השש עשרה: 'ירושלם היא בהר אחד, וכנגדה הר הזיתים ועמק צר ביניהם, והוא עמק יהושפט [...] יש קברי ישראל בשפולי הר הזיתים מלא, וקצת בשפוע הר ירושלם. למטה מהם חצי מיל מי השלוח'.⁵⁴ מדבריו משתמע שבית הקברות למרגלות הר הזיתים הוא המרכזי, ושטחו עולה על בית הקברות 'בשפוע הר ירושלים'. זהו התיאור הראשון של ממדי בית העלמין של ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ויש להעמידו על רקע עדות שנמסרה בשלהי המאה השלוש עשרה, מפי נוסע יהודי: 'יש הולכים דרך העמק, הוא עמק יהושפט, שם בית הקברות לישראל בתחתית הר הבית [...] עמק יהושפט הוא הסובב כל מזרחו של הר הבית וכל דרומו, ובדרומו הוא בית הקברות אשר הזכרתי, ויש בו צדיקים הרבה'.⁵⁵ לפנינו ההגדרה המוקדמת ביותר למיקום בית העלמין של ירושלים בימי הביניים המאוחרים. 'עמק יהושפט' היה באותה עת כינויו הרווח של ערוץ הקדרון, באופן כללי בתווך שבין הר הבית להר הזיתים.⁵⁶ הכותב האלמוני הצביע על בית העלמין היהודי בתוככי העמק, באזור שלמרגלות פיתו הדרומית-מזרחית של הר הבית. באזור זה מבצע ערוץ הקדרון תפנית קלה מערבה, וכך לאחר שאיגף את הר הבית ממזרח הוא ממשיך בזרימתו דרומה כשהוא מדרום להר הבית. כך אפשר להבין את התיאור על העמק המשתרע ממזרח ומדרום להר הבית.⁵⁷ הכותב לא ביאר אם כוונתו לשתי גדותיו של העמק או לאחת מהן, אך מעדות נוספת שנמסרה באמצע המאה החמש עשרה משתמע שבית העלמין השתרע בתחילה על גדתו המערבית של הקדרון, למרגלות הכותל המזרחי של הר הבית: 'בית הקברות שלייהודי' [ם] נלקח מהיהודי' [ם], שהיה בצדם [של שערי הרחמים], ונתרחקו כמטחוי קשת, מכל מקום סמוך למקדש [להר הבית] מתקברים'.⁵⁸

- 50 אוגוסטין, מפה, מס' 9; דובדן, מפה, מס' 36. וראו: רובין, מפות עתיקות, עמ' 60.
- 51 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 175; הנ"ל, המאה השש עשרה (א), עמ' 96.
- 52 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 97.
- 53 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 175. וראו: רובין, מפות עתיקות, עמ' 60.
- 54 בסולה, מסעות (בן-צבי), עמ' 53–54.
- 55 יערי, מסעות, עמ' 85.
- 56 דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 39–41.
- 57 ריינר, בעקבות, עמ' 235–236.
- 58 איגרת ר' יצחק בן מאיר לטיף מירושלים, בתוך: דוד, שאלו שלום ירושלים, עמ' 97.

לפי עדות זו נמצא בית הקברות בצידו המזרחי של הר הבית (ולאו דווקא בסמיכות לשערי הרחמים, ששימשו את הכותב לציון כיוון כללי), עד שהופסקה קבורת הנפטרים באתר, כפי הנראה בלחץ השלטון הממלוכי, שפעל להרחקת היהודים משולי המתחם המקודש אלחרם אלשריף.⁵⁹ נראה כי מאותה עת ואילך הועברה הקבורה לשטח אחר, לא הרחק משם. אפשר שזהו הרקע לתחילת הקבורה מול אותה חלקה, מעברו המזרחי של עמק הקדרון, שכן ב-1480 כבר נמסר על 'בית החיים של האשכנזים' בסמיכות לקבר זכריה.⁶⁰ ראויה לציון היא עובדת קבורתם הנפרדת של האשכנזים, שכן עדות היסטורית זו סמוכה בזמנה לעדות הראשונה לקיומו של הקדש אשכנזי בירושלים.⁶¹ כעבור שנים אחדות כבר זוהו הקברים מעברו המזרחי של הקדרון כ'חדשים', להבדיל מהישנים שמעברו המערבי:

ועמק יהושפט הוא עמק קטן מאד, בין הר הבית להר הזיתים, ושם קברות היהודים עתה. הקברים הישנים תחת הר הבית בשפוע, אצל העמק, והקברות החדשים תחת הר הזיתים אצל העמק, והגיא ביניהם. וסמוך להם, תחת הר הזיתים, המערה של קבר זכריה הנביא, ושם מתפללים בימי הצומות והולכים לומר קניות בכל תשעה באב.⁶²

מסקנתנו היא אפוא שר' משה בסולה תיאר באופן כללי את חלקות הקבורה של בית העלמין באלג'סמאניה, והביטוי 'בשפוע הר ירושלים' מורה על בית הקברות הוותיק למרגלותיו הדרומיים-מזרחיים של הר הבית.⁶³ מסקנה זו נתמכת בעדות נוספת, שנמסרה ב-1532 – שנים אחדות אחריו – ומציינת בפירוש את בית העלמין משני צידי האפיק.⁶⁴

באמצע המאה השש עשרה ניכרת התפשטות הקבורה מערבה, אל 'אפיק הזרימה בתחתית הוואדי',⁶⁵ דהיינו ממורדות הר הזיתים כלפי מטה עד אפיק הקדרון, ובמפורש לא כלפי עברו המערבי. בשלב מאוחר יותר, אולי עם גידולו של בית העלמין במחצית השנייה של המאה השש עשרה, חודשה הקבורה מעברו המערבי של הקדרון, אך היא הופסקה בראשית המאה השבע עשרה, כדלהלן.⁶⁶ ואכן, בשלהי התקופה העות'מאנית היו שהעידו על קיומו של בית העלמין הקדום למרגלות הר הבית,⁶⁷ ולפני 1948 עוד אפשר היה

- 59 ארד, היהודים המוסתערים, עמ' 315–316.
- 60 איגרת ר' יוסף דמונטניא מירושלים ללומברדיאה, בתוך: דוד, שאלו שלום ירושלים, עמ' 116–117. וראו: ריינר, בעקבות, עמ' 236.
- 61 הרטום ודוד, איגרות עובדיה מברטנורא, עמ' 69. וראו: ריינר, בין אשכנז לירושלים, עמ' 27–62.
- 62 הרטום ודוד, איגרות עובדיה מברטנורא, עמ' 78.
- 63 לדעת ד' הרצוג, יש לפרש ביטוי זה בהתייחסות להר ציון (הרצוג, סמבוסקי, עמ' 30), אך פירוש זה נראה דחוק. וראו: הירשברג, תעודה, עמ' 198; שור, בית העלמין, עמ' 32.
- 64 'למטה ממקום תלייתו של יהודה [איש קריות] משתרע בית הקברות של היהודים משני עברי הנחל' (דניס פוסו, בתוך: איש-שלום, מסעי נוצרים, עמ' 279). וראו: ברנע, בית הקברות היהודי, עמ' 78; חיים, גאולת חלקות, עמ' 233–234; יזרעאל, תולדות, עמ' 13; שור, בית העלמין, עמ' 31.
- 65 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 96.
- 66 רון, הקהילה היהודית, עמ' 68–69.
- 67 'הנחל קדרון [...] והיהודים [נקברו] במורד הר הזיתים המערבי משני עברי העמק מזה ומזה' (הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 410).

למצוא את שרידיו, אך לאחר 1967 לא נותר ממנו זכר.⁶⁸ 'החברה לפיתוח מזרח ירושלים' ו'אתרא קדישא' הציבו מצבות בטון אחדות ממזרח לדרך העופל לאזכורו.

ג. הגבול המזרחי של בית העלמין: 'גדר אבנים המבדילה אותו מן השטח הנקרא "אדמת עץ התות" ('אל-תותה', ואולי: 'אל-תובה') שבידי אחד מתושבי סלואן'.⁶⁹

מובן שכיום אין זכר — לא לגדר האבנים ולא לעץ התות, אבל במאה השבע עשרה נמסר כי הגדר נמשכה מגבולו הדרומי של בית העלמין, באזור השיפולים המערביים של הר הזיתים מול מעיין הגיחון, ועד אדמת עץ התות שציינה את גבולו הצפוני.⁷⁰ תיאור מאוחר יותר של תיחומו המזרחי של בית הקברות, משנת 1560, עשוי לסייע בהתמצאות: 'המסגד העמרי והדרך המובילה אל טרטר פֶרְעוֹן'.⁷¹ גם הדרך הזו אינה מזוהה בימינו, אבל לכל הפחות נוכל להסתפק במתיחת קו משוער על צלע הר הזיתים, בין נקודה לא ודאית ממזרח ליד אבשלום, בקרבת דרך יריחו בימינו, ובין מסגד אלעמרי, שנמצא ממזרח למעיין הגיחון, בתוך השטח המיושב של שכונת סלואן בימינו.⁷² מנקודה זו נוכל למתוח קו משוער נוסף אל מעיין הגיחון, שכאמור תחם את בית הקברות מדרום.⁷³

כאמור, נראה כי הקבורה מעברו המזרחי של הקדרון החלה כבר בשלהי התקופה הממלוכית, אחר נטישת חלקת הקבורה שממערב לו. מדברי ר' משה בסולה שצוטטו לעיל משתמע שבתוך דורות מעטים, עד ראשית ימי השלטון העות'מאני, בית העלמין החדש המזרחי כבר עלה בהיקפו על זה הישן המערבי. חלקות הקבורה על מורדות הר הזיתים הלכו והתמלאו, וגם מסגד אלעמרי, שכאמור ציין את פאתו הדרומית-מזרחית של בית העלמין, הוקף עד מהרה בקברים חדשים, שכמה מהם אף חדרו לשטחו. גורמים מוסלמיים תבעו את הרחקת קברי היהודים מהמסגד, וב-1550 קיבל בית המשפט את קבילתם ודרש מן היהודים לפנות גופות שנקברו במקום.⁷⁴ גם סביבתו של 'עץ התות' איבדה את צביונה הקודם עד 1558, והפכה לחלק בלתי נפרד מבית הקברות.⁷⁵

ד. הגבול הדרומי של בית העלמין: 'רחבת (חרים) עין סלואן המזרחי שבתחתית אפיק הוואדי, ועד למדרון המערבי של הר המשחית (אלבטאן)'.⁷⁶

מעיין הגיחון ('עין סלואן המזרחי', להבדיל מבריכת השילוח הדרומית) והרחבה שבקדמתו שבים ונוזרים

68 בשנת 1946 נמסר כך: 'עד היום אפשר לראות מעל פני הר הזיתים את הסימנים האחרונים של בית הקברות הקדמון במדרון הר הבית, סמוך לשערי רחמים. המצבות והצייונים [כך] נעקרו ממנו, ושרידיהם נזרקו לתחתית נחל קדרון ועתה כמעט לא נודעו עקבותיהם' (בן-צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 21). וראו: בן-צבי, שטר קניין, עמ' 85; יורעאל, מדרין כרטא, עמ' 17; משי זהב ומשי זהב, מורד הר הבית, עמ' 11–17.

69 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 97.

70 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 175.

71 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 98.

72 שם, עמ' 100, הערה 57.

73 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 96.

74 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 98–100; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 90, 92.

75 'בצפון — [הגבול] מסתיים בעלותו אל הדרך המפרידה בין [חלקת] אדמה זו ובין חלקת האדמה הנקראת "חלקת עץ התות", שבעבר [הייתה] בידי סלימאן אבן סלמאן אל-סלואני, וכעת בידי היהודים בחכירה חוקית בדמי חכירה ידועים' (שם, עמ' 96).

76 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 97.

בתיאורים מקבילים של גבולות בית העלמין במאה השש עשרה במסמכי בית הדין השרעי,⁷⁷ ולפי המתואר יש למתוח קו מאותה הרחבה מזרחה, אל מורדות הר הזיתים.

את קברו של ר' עובדיה מברטנורא, שנפטר בסביבות שנת 1500 (ושנזכר לעיל), מזהה המסורת במערה במורד הקדרון, מול מעיין הגיחון. מסורת זו מוכרת לראשונה בכתובים במאה השבע עשרה בגרסאות דומות,⁷⁸ המציינות באותה מערה גם את קברם של שניים מחכמי המאה השלוש עשרה – ר' משה בן נחמן, מחכמי ספרד שעלה לירושלים, ור' מרדכי בן הלל הכהן, מחכמי גרמניה, וכן את קברו של ר' קלונימוס, מחכמי האשכנזים במאה השש עשרה.⁷⁹ המסורות הללו מאוחרות, ואפשר שהן משובשות, שכן קיימות מסורות הנוגעות לקבורת הרמב"ם⁸⁰ ור' מרדכי⁸¹ מחוץ לירושלים, ואילו ציון קברו של ר' קלונימוס נודע מעט צפונה משם, בערוץ הקדרון.⁸²

עד שנת 1558 נוספו שטחי קבורה גם בדרומו של בית הקברות – עד 'גדר האבנים ההרוסה צפונית לשביל העולה לכיוון גת שמנא, המפרידה בין גדר האבנים הנזכרת [ובין] גרנות תושבי סלואן'.⁸³ לגדר ולגרנות אין זכר בימינו, אבל ידוע שהדרך עברה ממערב למסגד אלעמרי,⁸⁴ ויש להניח שהכוונה היא לשימוש בשטח שהוקצה לקבורה סמוך לשביל שהוליך ממעיין הגיחון צפונה.

כפי שראינו, בית העלמין התפתח והתמלא במחצית הראשונה של המאה השש עשרה. ההסבר לתופעה נעוץ בגידולו המהיר של היישוב היהודי בירושלים בתקופה זו.⁸⁵

לצד דמי חכירת בית הקברות נאלצה הקהילה לשלם לקאדי מעין מס קבורה על כל נפטר, ואחד ממקורות ההכנסה למימון הוצאה זו היה אגרה שהוטלה על קרובי הנפטרים. זאת ועוד, תקנה רבת שנים קבעה כי במקרה של נפטר ללא יורשים בעיר עברו נכסיו לקופת הקהילה, ואף מהם נגבו דמי הקבורה.⁸⁶ מס הקבורה הבסיסי שולם לקאדי, אך אף על פי שסכומו היה קבוע הוא שימש לעיתים עילה לסחטנות שרירותית מצידם של פקידי שלטון.⁸⁷ בשנת 1550 התגלעה מחלוקת קשה בין פרנסי היהודים ובין עלי ג'אויש, קצין עות'מאני שקיבל כהחכר (נְעֶאמָת) את אדמות סלואן, ובכללן אדמות בית העלמין היהודי. הוא טען שהיהודים הונו אותו בקביעת גובה דמי החכירה, ואף תבע תשלום על השימוש באדמה, שלטענתו איבדה את ערכה הכלכלי. כעבור כמה חודשים דרשו גם ראשי וקף אלצלאחיה העלאה בדמי החכירה שנקבעו עשרות שנים קודם לכן, ואיימו בהשלכת עצמות הנפטרים מקבריהם. היהודים פנו לרחמי הסולטאן, ולאחר שהגיעה תשובתו כונסו

77 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 175; הנ"ל, המאה השש עשרה (א), עמ' 96.

78 חאגיז, פרשת אלה מסעי, דף ג ע"א; אבן חביב, גט פשוט, דף פז ע"ב; קונפורטי, קורא הדורות, דף יט ע"א.

79 אלכסנדר, האגדה הספרדית, עמ' 85–122; וילנאי, אגדות הרובע, עמ' 468–469. וראו: דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 115–116.

80 יערי, מסעות, עמ' 83. וראו: מיכלסון, סלומון ומילנר, מקומות קדושים, עמ' 112.

81 כהן, מרדכי בן הלל, עמ' יא-יב. ואפשר שהמסורת בלבלה את זיהויו עם קבר ר' מרדכי הלוי, מחכמי מצרים במאה השבע עשרה (לונץ, קברי ארץ הצבי, עמ' 119).

82 דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 69–71.

83 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 96.

84 שם, עמ' 99.

85 דוד, תרומת הגניזה, עמ' 331–336; כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 19–20; הנ"ל, יהודי ירושלים, עמ' 15–16; לואיס, מסמכים ותעודות, עמ' 7–8.

86 רון, הקהילה היהודית, עמ' 172–173, 178; ריבלין, תקנות העיזבונות, עמ' תקנט-תריט.

87 חיים, תעודות, עמ' 216–238.

הצדדים בבית הדין השרעי. ההתדיינות המשפטית ארכה עשר שנים, ובסופה נקבע תעריף חדש וגבוה יותר לחכירת שטחי הקבורה.⁸⁸

בית הקברות עמד שוב במוקד מחלוקת כשלושים שנה לאחר מכן, בימי שלטונו של המושל אבו סִיפִין, שעשק את תושבי העיר באכזריות רבה.⁸⁹ בימיו גם נסגר בית הכנסת המרכזי (המכונה כיום בית הכנסת הרמב"ן), והקהילה נקלעה למשבר קשה.⁹⁰ לפי כותב נוצרי, בסביבות 1588 הוא ציווה לשחוט את כל הכלבים הנגועים במחלה ולקבור אותם בבית הקברות היהודי, כביטוי לביזוי ולהשפלה של היהודים.⁹¹ אין בידינו ידיעות על התפתחות בית העלמין בהר הזיתים במחצית השנייה של המאה השש עשרה. אפשר שהסיבה לכך היא ההידרדרות במצבם של תושבי העיר, שבאה לידי ביטוי גם בירידה במספרם.⁹² אולי התמשכות הסכסוכים המשפטיים היא שאילצה את פרנסי הקהילה למצוא בית עלמין אלטרנטיבי באדמות אבו ת'ור, ככל הנראה במורדות גיא בן הינום (1562).⁹³ לעומת היהודים הרבניים, שספק אם קברו את מתיהם באדמות אבו ת'ור, היהודים הקראים – שנקברו בהר הזיתים לפחות עד אמצע המאה השש עשרה⁹⁴ – חכרו גם הם אדמות למרגלות הכפר אבו ת'ור, ומשנת 1564 ואילך טמנו בהן את נפטרי העדה (כיום במורדות הצפוניים של שכונת אבו ת'ור).⁹⁵

בית העלמין במאה השבע עשרה

תיאור ששרד מראשית המאה השבע עשרה מוסיף נדבך לידיעותינו על התפתחות בית העלמין סמוך לתחתית עמק הקדרון: 'ובעמק הר הזיתים נמצא בית החיים שלנו, סמוך לב"ה [לבית המקדש – הכוונה להר הבית].'⁹⁶ נראה שהביטוי 'סמוך לבית המקדש' מלמד על חידוש הקבורה בבית העלמין הוותיק מעברו המערבי של הקדרון, למרגלותיו הדרומיים-מזרחיים של הר הבית, שכן ב-1623 התכנסו חכמי דת (עלמאא) ובעלי תפקידים דתיים בראשותו של הקאדי של ירושלים, וקבעו שקבורת היהודים קרובה מדי לחומת הר הבית ופוגעת בקדושתם של מסגד אלאקצא וכיפת הסלע, ולפיכך אין להאריך עוד את תקופת החכירה

88 הנ"ל, גאולת חלקות, עמ' 233–234; כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 103–113; הנ"ל, יהודי ירושלים, עמ' 24–25, 42–43; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 90, 92–94, 98–103, 104–106.

89 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 29.

90 בניהו, ויטאל, עמ' 162–167; הנ"ל, חידוש הפולמוס, עמ' רמא-רסב; דודסון, סוד המעיין, עמ' 6–9; ריינר, חצר האשכנזים, עמ' 28.

91 רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 78; שור, היישוב היהודי, עמ' 368.

92 רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 13, 15; לואיס וכהן, אוכלוסייה, עמ' 94.

93 חיים, תעודות, עמ' 219–224. הזיכרון לחכירת אדמות אלה הוארך בראשית המאה השבע עשרה (כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 113–114; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה [א], עמ' 91, 103–104) ובראשית המאה השמונה עשרה (הנ"ל, המאה השבע עשרה [ב], עמ' 158, 165–166, 168–169).

94 כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 110.

95 דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 99–100; כהן, המאה השמונה עשרה (ג), עמ' 93, 104; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השש עשרה (א), עמ' 91, 107–108.

96 בן-צבי, מכתב מארץ-ישראל, עמ' צב.

באתר זה. היהודים נדרשו לחדול מלקבור במקום, ואף צוו להעביר משם את עצמות הנפטרים אל צידו המזרחי של העמק.⁹⁷

לא ברור אם הגזרות הללו בוצעו, אך הן נשכחו מן הסתם עד מהרה, שכן ב־1625 התמנה מחמד אבן פרוח למושל ירושלים. בשתי שנות שלטונו עשק באכזריות את תושבי העיר, ובמיוחד את בני המיעוטים – היהודים והנוצרים, ושנים רבות נדרשו לקהילה היהודית כדי להשתקם ממעלליו.⁹⁸ אחד ממוקדי ההתנכלויות בימי אבן פרוח היה בית הקברות בהר הזיתים: הקאדי ציווה להשליך גופות יהודים מקבריהן, אך ניאות לבטל את הגזרה בתמורה לתשלום שוחד.⁹⁹ בקשות תמיכה שנכתבו בירושלים הביעו את החרדה בקהילה מפני סילוק היהודים מהעיר, שבהכרח יביא גם לחילול בית העלמין ולקיצו:

מי זה האיש ירא ה' אשר יתהפך לבבו לשמיר חזק מצור, ויעזור כח לעזוב את רבותיו, את מולידיו, או נשיו וצאצאיו, ואחיו ואחיותיו, וקרוביו ומיודעיו אשר בעפר יסודם, ביד אדונים קשים, ולא יראה את הנולד, דליהו קא מחטטי שכבי [שהיו מחטטים בקברי המתים], ונקל זאת בעיניהם אם ח"ו [חס וחלילה] יתנו את נבל' [ת] עבדי ה' מאכל לעוף השמי' [ם], ובשר חסדיו לחיתו ארץ, סחוב והשלך את עצמות הקדושים אשר בארץ, ולא עוד אלא כי יחרשו הח' [רשים בבקרים ע"ג] [על גבי] חסידי עליון, אשר נפשם צרורה בצרור החיים הנצחיים, וזכותם מגן על כל ישראל, כי כבר עלה זו המחשבה הרעה על לבם זה שנים, בהיות הארץ שקטה, לחרוש חורשים ע"ג הקברים, וכ"ש [וכל שכן] בלי היותנו עליה [בהיעדר יהודים מהעיר].¹⁰⁰

איגרת זו דומה בסגנונה לאיגרות שד"רים אחרות בנות זמנה מארץ-ישראל. הן מתאפיינות בתיאורי האחרית המרה הצפויה לקהילה ולנכסיה, ונטען בהן שוב ושוב שאם דרישות התשלומים המתחדשות תדיר לא תיענינה, תחוללנה חלקות הקבורה.¹⁰¹ אפשר שכותבי האיגרות הפריזו בתיאוריהם כדי לדבר על ליבם של התורמים, אך על כל פנים מאבקי היהודים על זכות הקבורה בהר הזיתים לא פסקו, ובשנים הבאות נמשכו ללא הרף המאבקים סביבן.¹⁰² גם הניסיונות להעלות את דמי אחזקת בית העלמין נמשכו מעת לעת – מצד נציגי השלטונות, שדרשו היטלים חדשים על אישורי הקבורה;¹⁰³ מצד נאמני הווקף, שדרשו להעלות את דמי החכירה;¹⁰⁴ ומצד תושבי סלואן, שתבעו תשלום דמי חסות בתמורה לאי-פגיעה במצבות הקבורה.¹⁰⁵ אפשר שהדרישות הללו, שבוודאי הוצגו בפני הציבור כנטל מעיק, נוצלו בידי פרנסי הקהילה להצדקת גבייה מוגברת. בעשור האחרון של המאה השבע עשרה נטען כי הכנסות הקבורה הפכו למקור מרכזי לתקציב

97 רון, הקהילה היהודית, עמ' 68–69.

98 שם, עמ' 14–20, 38–50.

99 שור, היישוב היהודי, עמ' 380.

100 רון, חורבות ירושלים, עמ' 80–81.

101 למשל: אסף, איגרות מצפת, עמ' קלד–קלט; בניהו, איגרות, עמ' קמד, קסה–קסו; טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 465.

102 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 157–158, 167, 175–178.

103 שם, עמ' 159, 169; קויפמאן, טופס כתב, עמ' 86.

104 חיים, הר הזיתים, עמ' 25–26; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 178–179; עמנואל, חכם דוד לופס ישרון, עמ' 90, הערה 2; רון, הקהילה היהודית, עמ' 71–72.

105 חאגיז, שפת אמת, דף כא ע"א.

בית העלמין היהודי בהר הזיתים ובעמק הקדרון

הכללי של הקהילה,¹⁰⁶ ואילו שיעור הוצאות הטיפול בבית העלמין לא עלה על 20 אחוזים מכלל הוצאות הקופה הציבורית.¹⁰⁷

איור 2: הר הזיתים ועמק הקדרון במפת ז'אן דובון
(אוסף המפות על שם ערן לאור, הספרייה הלאומית, ירושלים)

מצבת הקבורה המתוארכת הקדומה ביותר הידועה לנו כיום היא זו של ר' אהרן חיים, משנת שצ"ב (1632),¹⁰⁸ ובשנים הבאות הולכות הידיעות על מצבות מזוהות ומתרבות. מיקומן של אחדות ממצבות המאה השבע עשרה תועד, ומשתמע שהקבורה באותו פרק התרכזה למרגלות הר הזיתים, מדרום וממערב לקבר זכריה ולקבר בני חזיר, וממערב לדרך יריחו.¹⁰⁹ מפה שצייר האיטלקי פרנציסקוס קוארסמיוס בשנת 1639 מצביעה

¹⁰⁶ 'ודעו שהכנסת המתים הוא יותר מהכנסת החיים. וקרוב לומר שתקון הכנסת המתים מקיים את כוללות העיר, ורוב ההוצאות מהם' (ריבלין, ליקוטים, עמ' 40).

¹⁰⁷ שם, עמ' 18–19. והשוו: הלוי, דרכי נועם, אבן העזר סי' מא. וראו: כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 109–110, הערה 4.

¹⁰⁸ לונץ, קברי ארץ הצבי, עמ' 116.

¹⁰⁹ כגון מצבותיהם של ר' משה אמל(?), שנת שצ"ו או שצ"ז (יזרעאל, מדרוך כרטא, עמ' 18); ר' משה י' יקיר, שנת שצ"ז, ואשתו סאלכה, שנפטרה בשנת תט"ו (פרומקין, חכמי ירושלים, ב, עמ' 51; רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 171–172); דולסה בת יהודה מנשה אשת ר' אליעזר מנחם י"ץ, כ"ג בחשוון ת"ב (שם); רחל אשת רפאל הכהן, שנת ת"ב (?); בילא, אשת ר' יהושע פלק כץ (המכונה 'הסמ"ע' – מגדולי חכמי פולין), שנת תט"ו ('שנת אחו"ת', פרומקין, חכמי ירושלים, ב, עמ' 51–52); ור' אברהם סכנדרי, י"ט באב תכ"ט. מצבתו של ר' חיים אבולעפיא נמצאה מושלכת באפיק הקדרון, ועליה נחרט: 'קבר הרב כמה"ר חיים אבולעפיא

על מצבות קבורה מדורם לקבר זכריה,¹¹⁰ ומפה שצייר הצרפתי ז'אן דובדן בשנת 1652 מצביעה גם על מצבות באזור שמעליו.¹¹¹

בשנת 1679 קנתה הקהילה היהודית מידי ערבים תושבי סלואן מטע עצי פרי ממערב לבית הקברות. האדמה שבה ניטעו העצים לא נקנתה, שכן היא הייתה בבעלות וקף אלצלאחיה; זו כבר הוכרה למטרת קבורה במאה הארבע עשרה, אבל נראה שלא נוצלה, שכן כעת נדרשו היהודים לעדכן את דמי החכירה. כעבור כעשרים שנה ערערו נאמני ההקדש הצלאחי על סכום דמי החכירה ועתרו לבית הדין בדרישה לבטל את ההסכם, אך עתירתם נדחתה.¹¹² על רקע דיון זה, שאולי גרם לשינויים בהסדרת שטחי הקבורה ותשלומי החכירה, עיגן בית הדין השרעי ברישומיו בשנת 1680 את גבולותיו של בית העלמין, ובהשוואה לגבולותיו באמצע המאה השש עשרה:

א. הגבול הדרומי של בית העלמין: 'גדר האבנים ההרוסה הנמצאת צפונית לדרך העולה לכיוון הצפוני של גת שמנא, והמפרידה בין גדר האבנים הנזכרת ובין גרנות תושבי סלואן'.¹¹³ תיאור זה זהה לחלוטין לתיאור גבולו הדרומי של בית הקברות בשנת 1558 כדלעיל, אך אין בכך כדי ללמד על עצירה בהתפתחות בית הקברות. בשנת 1687 נרכשו הזכויות על הקרקע בשני מגרשים נוספים בקרבת מעיין הגיחון, והם הוקדשו לקבורה.¹¹⁴ נראה כי צידו הדרומי של בית העלמין שימש לקבורה בשלהי המאה השבע עשרה, שכן על פי מסורת מאוחרת בסביבה זו נטמן ר' משה גלאנטי, מגדולי חכמי ירושלים, בכ"א בשבט תמ"ט (1689).¹¹⁵

ב. הגבול המזרחי של בית העלמין: 'הערוץ הגדול אשר האפיק שלו נפסק לכיוון מערב ליד מקום החטא (?) של גת שמנא, ומה שאחרי הערוץ הנזכר עד לגבול הדרומי, ובקצה הדרך המובילה אל הגרנות הנזכרים, ובקצה הגבול גם כן הדרך הראשית העוברת'.¹¹⁶

'הערוץ הגדול' ניכר היטב במפות התקופה,¹¹⁷ ומהלכו מקביל לתוואי הכביש התלול בימינו, המחבר בין אזור קברי הנביאים שבראש הר הזיתים ובין אזור כנסיות גת שמנים. יובל זה התחתך במורד המערבי של הר הזיתים עד לנקודת מפגש עם יובל אחר, צפוני יותר, המקביל לרחוב אלמנצוריה כיום. נראה כי מפגש היובלים הוא 'מקום החטא של גת שמנא': לדברי כותבים נוצרים במחצית השנייה של המאה השבע

זלה"ה. אפשר שזהו חכם שידוע שנפטר בשנת תכ"ז, ומקום קבורתו היה בחלקת חצר קבר זכריה (ברנע, בית הקברות היהודי, עמ' 88–90). את המצבות משלהי המאה השבע עשרה מייצגות אלו של ר' שלמה בן חביב (תנ"ו), ר' חזקיה די סיליה (תנ"ו) ור' יום טוב צהלון (השני) (תנ"ז).

110 קוארסמיוס, מפה.

111 דובדן, מפה, מס' 20. על מפות העיר ראו להלן בכרך זה, פרק תשעה עשר.

112 גאון, תעודות; חיים, הר הזיתים, עמ' 24; כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 158, 172–174; רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 71.

113 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 175.

114 גאון, תעודות.

115 'זמקובל בפי זקני ירושלים, אשר קברו סמוך למערת רבינו קלונימוס והמרדכי והר"ע [והר' עובדיה מן] ברטנורא' (פרומקין, חכמי ירושלים, ב, עמ' 59).

116 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 175.

117 אוגוסטין, מפה; דובדן, מפה, מס' 29.

עשרה, הצליחו היהודים להרחיב את שטח בית הקברות במדרון הר הזיתים צפונה, על חשבון אתר 'נשיקת הבגידה' המקודש לפרנציסקנים, שבו נפרד ישוע הנוצרי מיהודה איש קריות, ליד גת שמנים.¹¹⁸ היהודים גם נאבקו – לטענת הנוצרים, אף באלימות – נגד קיומן של תהלוכות קתוליות שיצאו מבית פג'י שבצידו המזרחי של הר הזיתים אל כנסיית הקבר.¹¹⁹ לאור האמור לעיל, אפשר שההתנגדות לא התעוררה רק בשל האיבה הדתית, אלא גם משום שהללו חלפו בשטח בית העלמין שלהם. אם נניח ש'הדרך הראשית' היא התוואי הסלול שנמשך מיד אבשלום אל ראש הר הזיתים, הרי שגבולות בית העלמין באזור זה נותרו כפי שהוגדרו כבר במאה השש עשרה, כדלעיל. גם המשך ההתייחסות ל'גרנות' ול'דרך' שלידם הולם את תיאורי הגבול במסמכי המאה השש עשרה, כדלעיל.

ג. הגבול הצפוני: 'הגשר הבנוי העשוי אבנים, והוא משמש מעבר בחלק התחתון של הוואדי'.¹²⁰ גם תיאור זה הולם את תיאור גבולו הצפוני של בית העלמין הוותיק כדלעיל, אלא שכעבור שנים ספורות התרחבו גבולותיו הצפוניים של בית העלמין: בשנת 1687 נתבעו היהודים להעלות את דמי החכירה שנקבעו לשתי חלקות נוספות. החלקות, ששימשו קודם לכן תושבים מסלואן לגידולי ירק, היו צפוניות לבית העלמין.¹²¹

ד. הגבול המערבי: 'אפיק המים של אדמת הוואדי המפריד בין אדמה זו לבין השיפול המערבי אשר בו חלקת עץ התות הנזכר לעיל'.¹²²

כאמור, זכות הקבורה במדרון המזרחי של הר הבית נשללה מן היהודים זה מכבר, ותיאור הגבול המערבי בערוץ הקדרון הולם מציאות חדשה זו. הדפס משנת 1681 מציין שדה מצבות המשתרעות בין קבר זכריה לאפיק הקדרון.¹²³

ציורים של הצייר ההולנדי קורנליס דה ברוין מאותה שנה אף מצביעים על מצבות מדרום ליד אבשלום ולגשר הקדרון, בגבולו הצפוני-מערבי של בית הקברות, וכן על העובדה שחצר קבר זכריה, הצמודה לו ממערב, הייתה בשלב זה ריקה ממצבות.¹²⁴ ב-22 באוקטובר 1699 דן בית הדין השרעי בערעור על זכותם של היהודים לקבור את מתיהם בתחומי של סכר ישן וחרב, שכפי הנראה חצה את הקדרון מדרום לגשר. נראה כי משמעות הערעור הייתה תיחום גבול בית הקברות בתוך ערוץ הנחל. בתום דיון שכלל עיון במסמכים וסיור בשטח, בנוכחות נציגי השופט, מנהלי ההקדש ו'המהנדס הראשי בירושלים', נקבע כי הסכר אומנם כלול בתחומי בית העלמין היהודי.¹²⁵ במאה השבע עשרה, אם כן, חלו תמורות גיאוגרפיות בעיקר באגפו הצפוני-מזרחי של בית הקברות, שם הוא התרחב באופן משמעותי.

118 שילר, הר הזיתים, עמ' 94.

119 רון, הקהילה היהודית, עמ' 79–81; שור, היישוב היהודי, עמ' 392–394, 401; שור, בית העלמין, עמ' 33–34.

120 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 175–176.

121 שם, עמ' 178–179; רון, הקהילה היהודית, עמ' 71–72.

122 כהן ובן-שמעון-פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 176.

123 שילר, תולדות ירושלים, עמ' 237.

124 שאטלן, קברים בירושלים.

125 גאון, תעודות.

איור 3: קברי בית שני וקברים בני הזמן בנחל קדרון, הדפס מ-1681

בית העלמין במאה השמונה עשרה

ב-1700 הופיעה בשערי העיר קבוצת עולים חריגה בגודלה – על פי הערכות אחדות, היא מנתה כמה מאות נפשות. בראש החבורה עמד ר' יהודה החסיד – מנהיג כריזמטי ודרשן המלהיב את קהל שומעיו. מטרתו הייתה להיאחז בירושלים עם אנשיו, אך הוא נפטר שישה ימים בלבד אחרי בואו, והותיר את תלמידיו ללא רועה רוחני וללא משענת כלכלית. רבים מהם עזבו את ירושלים, ואלו שנשארו נקלעו למצוקה כלכלית קשה. הם נאלצו ללוות כספים רבים מן התושבים הערבים, אך משהגיע מועד הפרעון לא מצאו מאין להשיבם, ומשפקה סבלנותם של הנושים התנפלו על חצר האשכנזים והחריבו אותה (1720). ניסיון ההתיישבות של ר' יהודה החסיד ואנשיו גרם להפסקת ישיבת אשכנזים בירושלים במשך מאה השנים הבאות.¹²⁶ ר' גדליה מסימיאטיץ, מתלמידיו של ר' יהודה החסיד, מסר בעשור הראשון של המאה השמונה עשרה כי:

שני בתי [ם] קברות מתקני [ם] בירושלי' [ם], אחד בית ישן מימי [ם] קדמוני [ם], והוא רחוק מן ירושלי' [ם] בצד דרומו, ועוד בית הקברות החדש במזרחו של ירושלי' [ם] על הר הזיתים, בשפוע ההר. ובבית הקברו' [ת] ישן אין ניכר שום קבר, ושמה כמה מערות, אבל בבה"ק [בבית הקברות] חדש אין שם מערה, רק חופרין קבר בארץ כנהוג בח"ל [בחוץ לארץ]. ואין קוברין שום מת עד שמביאין כתב הרשא' [ה] מן הדיין של ישמעאל,

126 אליאב, ארץ-ישראל ויישובה, עמ' 25–26; בן-שמעון-פיקאלי, חבורת ריה"ח, עמ' 45–51; בשן, מקור גרמני, עמ' 317–322.

בית העלמין היהודי בהר הזיתים ובעמק הקדרון

וצריכין ליתן לו כל אחד לפי עשרו, אבל את העני נותן מיד רשות לקבור בלי שום מתנה. וכשנושאים את המט' [ה] עומדין כולם קרוב לשער העיר בפני' [ם], ועומד החזן של ספרדי' [ם], ואומר בקול רם ומר, ואומרי' [ם] קדיש, ואח"כ חזורי' [ם] המלוין לבית, והנושאי המטה נושאים לבית הקברות חדשה [...] ועפרה של ביה"ק הוא לבנה, וכל ההר שבבה"ק הוא עליו הוא אבן אחד לבן, וחוצבין את הקבר, כי הוא אבן רך ולבן כמו סיד.¹²⁷

איור 4: מערת ר' יהודה החסיד, מסומנת בעיגול (צילום: שרה ברנע)

ר' גדליה פותח בתיאור בית קברות 'ישן מימים קדמונים' מדרום לעיר, דהיינו מעברו המערבי של הקדרון, שהוא עזוב ומוזנח. תיאור זה נהיר לאור ניתוח המקורות דלעיל. הוא מבחין בינו ובין 'בית הקברות החדש' במורדות הר הזיתים, שבו כורים את הקברים בסלע הקרטון הפריך. בשיטת כריית כוכי הקבורה בסלע נקברו גם ר' יהודה החסיד, אשתו ובנו:

[...] וכשגמר החזן את הקינה הוליכוהו נושאי המטה שהם גדולי הספרדים לבית הקברות, שהוא חוץ לעיר הקודש, דהיינו על הר הזיתים בשיפועי ההר. והיה שם מקום אחד בתחתית ההר כמו מערה, והניחוהו

127 גדליה מסימאטיץ, שאלו שלום ירושלים, עמ' 24.

שם, אבל לא עשו כן מן הצד כמנהג קדמוני'ם], רק חפרו גומא בתחתי'ת] הארץ כנהוג עכשיו בח"ל [בחוף לארץ]. וכשעברה שנ'ה] זו מתה אשתו הרבנית וב'גו] אשר היה רך בשנים וטוב וישר, ונקברו שניהם אצלו ממש ב[מער]ה הנ"ל, שלשת'ם] במקו'ם] אחד, המה [נ]סעו למנוחו'ת] ואותנו עזבו לאנחו'ת].¹²⁸

לדברי ר' גדליה נמצאה מערה שהתאימה לקבורת ר' יהודה החסיד ובני משפחתו, והם נקברו בקרקעיתיה ולא בדופנותיה. מערת ר' יהודה החסיד זוהתה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בידי אריה לייב פרומקין. הוא תיאר חלל חצוב בסלע, וסביב קירותיו משובצים שישים כוכים סתומים בשלוש קומות. על קרקע המערה הוא מצא עשר אבני מצבה, ומן השמות שנחקקו ברחבי המערה הוא זיהה שלושה: אברהם צרפתי, יוסף אשכנזי ויצחק אשכנזי.¹²⁹ המערה זוהתה בימינו (נ.צ. 222780/631454), ואומנם נמצאו בתוכה המצבות ועליהן שמות הנפטרים הללו.

ר' גדליה הדגיש את עובדת ניהול טקס ההלוויה האשכנזית בידי ספרדים. עובדה זו מלמדת על מעמדה של הקהילה האשכנזית בירושלים, שהייתה קטנה ודלה, ונסמכה על מנהיגי הספרדים – שהיו המנהיגים המוכרים בידי השלטונות, על כוללות הספרדים ועל מוסדותיהם.¹³⁰ גם ניהול בית העלמין היהודי היה בידי הספרדים עד אמצע המאה התשע עשרה.¹³¹ הספרדים הם שגבו מידי האשכנזים את חלקם במיסי הקבורה,¹³² והם שהקצו עבורם חלקת קבורה:

ובכן עתה שבעוה"ר [שבעוונותינו הרבים] נחרב הק"ק [הקהל קודש, כלומר האשכנזים] הנז' [כר], ומחמת רוב החובות שעשו בני אותה קהלה [...] ויש מהם מת' מספר שנשארו בתוככי ירושלים, אשר אין להם לא בית הכנסת ולא חצר קבוע בפני עצמם כמו שהיה להם מתחלה, רק מתפללים בבית הכנסת של הספרדים [...] כדי שלא יהיו אה"ע [אומות העולם] מחטטי שכבי של [מחללים את] בית עלמין של האשכנזי'ם], מוכרחי'ם] [הספרדי'ם] לפרוע [מסים] בעבור'ם].¹³³

כפי שראינו לעיל, כבר בתקופה הממלוכית נודעה חלקת קבורה שהתייחדה לאשכנזים, אבל אין לזהותה עם 'בית עלמין של האשכנזים' שנוצר במקור שלפנינו. בית עלמין זה היה, כפי הנראה, נפרד מן הקבורה הספרדית, ומערת ר' יהודה החסיד נמצאה בתחומו.¹³⁴ לאחר חורבן חצר האשכנזים ב־1720 לא נמצא מי שיתחזק את קברי האשכנזים, והם סבלו מעזובה.¹³⁵ ידיעותינו על קבורה נפרדת לאשכנזים בהר הזיתים

128 שם, עמ' 11.

129 פרומקין, חכמי ירושלים, א, עמ' 145.

130 בן־שמעון־פיקאלי, חבורת ריה"ח, עמ' 45–51; רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 38–50.

131 לונץ, דובב שפתי ישנים, עמ' 46. וראו: גורן, ובא לציון גואל, עמ' 167–173.

132 כהן ובן־שמעון־פיקאלי, המאה השבע עשרה (ב), עמ' 109; פרנס, משפחת פרנס, עמ' 49.

133 חאגיז, פרשת אלה מסעי, דף ז ע"א–ע"ב.

134 בניהו, קהל אשכנזים, עמ' קל, הערה 14.

135 [...] היה להם [לאשכנזים] קהל וב'ד [ובית דין] לבדם, ואח"כ מרוב החובות וגלות העכו"ם ברחו כולם מפעה"ק [מפה עיר

מתחדשות רק בראשית המאה התשע עשרה, עם עלייתם של ראשוני ה'פרושים' – תלמידי הגר"א – לירושלים.¹³⁶

ברבע השני של המאה השמונה עשרה ניכרים סימני התאוששות וצמיחה, בעיקר לאחר ייסודו של 'ועד פקידי ירושלים בקושטא' בידי יהודים באסתאנבול (1726).¹³⁷ הוועד ניהל גם את מוסדות הקהילה באמצעות פקידים, ובין פעולותיו הייתה גביית אגרות הקבורה ועיזבונות של נפטרים שאין להם יורשים.¹³⁸ הוועד אף שלט בשוק המצבות: אך ורק נציג מטעמו הורשה לרכוש מצבות מן הסתתים הערבים, על מנת למוכרן לבני הקהילה ברווח שנוקף לזכות הקופה הציבורית.¹³⁹

השיפור במצבה של הקהילה הספרדית בירושלים נוקף גם לזכותה של ציפייה משיחית שהתהוותה לקראת שנת ת"ק (1739/40).¹⁴⁰ עם הגידול במספרם של היהודים באמצע המאה השמונה עשרה נוספו שני בתי כנסת ספרדיים חדשים ('האמצעי' ו'האסתאנבולי') על השניים הוותיקים,¹⁴¹ ונוסדו ישיבות אחדות.¹⁴²

מגמת הצמיחה במצבם של יהודי ירושלים באותה עת ניכרת גם בהתרחבות בשטחי הקבורה בהר הזיתים, כפי שמוכח ברישומי בית הדין. כך, למשל, חלקת אלסאדחה הסמוכה לכפר סלואן הוחכרה לקבורה בשנת 1710.¹⁴³ ב-1733 רכשו היהודים את אדמות כרם אלראעי, ששימשו עד אז לגידולים חקלאיים.¹⁴⁴ בשלהי 1752 נרכשו שני מגרשים למרגלות כפר סלואן, מצידו המערבי, והגדילו את שטחי הקבורה בפאתו הדרומית-מערבית של בית העלמין.¹⁴⁵ בשנת 1756 רכשה הקהילה את זכויות השימוש בקרקע כרם אלבטרק, מידי תושבים בסלואן (הקרקע נחכרה מווקף אלצל אחיה). אי אפשר לזהות את ה'כרם' הזה על פי התיאור במסמך המשפטי, אך הוא מציין את 'הדרך העוברת' כתוחמת אותו מצפון וממערב.¹⁴⁶ מתבקש להניח שהכוונה היא לדרך החוצה את הקדרון ומטפסת מזרחה אל הר הזיתים, כך שהתיאור עשוי

הקודש], ונשמו הבתים ונחרב הביה"ק [בית הקברות], ולא נשאר שום אחד מבני אשכנז, ואפילו אם היה שבא אחד להשתטח על קברי הצדיקים היה בהחבא' (בניהו, תשובה, עמ' רט).

136 חלקת הקבורה האשכנזית נחשפה בראשית המאה העשרים ואחת, באזור שמעל יד אבשלום. המצבה הקדומה ביותר שנמצאה באתר היא זו של ר' סעדיה בן נתן נטע משקלוב, שנפטר בכ"ה באב תקע"ג (1813). זהו פרק חדש בתולדות בית העלמין, והוא חורג מתחום מחקרנו.

137 על גוף זה ראו לעיל בכרך זה, פרק שישי ('הקהילה היהודית').

138 ברנאי, יהודי ארץ-ישראל, עמ' 129–133, 169–170, 269–271; ספר התקנות, דף כח ע"א–ע"ב.

139 שם, דף כז ע"א–ע"ב.

140 מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, עמ' 37–56.

141 פינקרפלד, בתי הכנסיות, עמ' כג; קאסוטו, מקור יהודי, עמ' 49.

142 בניהו, אספי הספרים, עמ' 316–318; ברנאי, יהודי ארץ-ישראל, עמ' 230–250.

143 כהן, המאה התשע עשרה (ד), עמ' 74–76 (התיאור אינו מאפשר את זיהוי הגיאוגרפי של השטח הנדון. רכישה זו הובררה בדיון על אודות ערעור של נאמני ההקדש, שסוכם בבית הדין השרעי ביוני 1831).

144 גאון, תעודות (התיאור אינו מאפשר את זיהוי הגיאוגרפי של ה'כרם' הנדון. רכישה זו הובררה בדיון על אודות ערעור של המוכר, שהוגש בפני בית הדין השרעי ביום 4 באוגוסט 1746).

145 שם.

146 [...] הם [היהודים הספרדים] קנו אדמה הנמצאת בהר-הזיתים, וגבולותיה [הם]: מדרום – אדמת הטרשים של אל-הנדי; ממזרח – כרם אל-ציאד; מצפון וממערב – הדרך העוברת' (כהן, המאה השמונה עשרה [ג], עמ' 104–106). שטר הרכישה של אדמה זו, מחודש אפריל 1756, נשמר בארכיון ועד העדה הספרדית (גאון, תעודות).

להלום את האזור הסמוך ליד אבשלום וצפונה ממנו. אולי גם כינויו של האתר ('כרם הפטריארך') רומז אל קרבתו לאתרים הנוצריים של גת שמנים. שטר עדות שנחתם בבית הדין השרעי ב־4 בפברואר 1781 מאשרר את חוקיות הקבורה היהודית באדמות כרם אבו פריק, הנתחמות בצפון בדרך לכפר אלטור (א־טור) (כפי הנראה רחוב אלמנצוריה בימינו).¹⁴⁷

על המסמכים המשפטיים מן המאה השמונה עשרה נוסף תיעוד עשיר של מצבות מזוהות ומתוארכות, המעיד על תמורות שחלו בשטח בית העלמין בהר הזיתים באותה תקופה: החלקות הוותיקות עובו, וסביב קבר זכריה נוספו קברים רבים, מהם של חכמים ספרדים נודעים, שתועדו בידי אברהם משה לונץ במאה התשע עשרה.¹⁴⁸ ממערב לדרך יריחו ('חלקת חסידים') נמצאו מצבות רבות מן המאה השמונה עשרה, מהן שתועדו בידי אשר לייב בריסק בראשית המאה העשרים.¹⁴⁹ בית העלמין אף התרחב עוד הלאה מזרחה משם, ממזרח לדרך יריחו בימינו ('חלקת אלבראק'), ומצבות רבות מן המאה השמונה עשרה נחשפו בעת עבודות השיקום באזור בראשית המאה העשרים ואחת. מצבתה של שמחולה די־אאיליון היא הקדומה ביותר שנמצאה בחלקה זו (ראש חודש אב תק"כ – 4 באוגוסט 1760), ובסביבתה נקברו אישים נוספים עד סוף המאה השמונה עשרה.¹⁵⁰ בעבודות השיקום שנערכו באגפו הצפוני של בית העלמין נמצאו מצבות משנת 1740 ואילך,¹⁵¹ אף כי לפי המקורות הכתובים החלה ההתרחבות באזור זה כבר במאה הקודמת, כאמור.

ריבוי המצבות מן המאה השמונה עשרה פותח צוהר להבנת הריבוד החברתי של הספרדים בירושלים בתקופה זו. חקיקת האותיות באבן נכרכה בעלות כספית גבוהה, ורק בעלי יכולת יכולת להרשות זאת לעצמם או לבני משפחותיהם,¹⁵² וכפי שצוין לעיל כיתוב על גבי המצבות לא רווח בירושלים. במאה השש עשרה נקברו רוב הנפטרים תחת אבן שטוחה ללא אבן ניצבת מעליה, וכמתואר באחת השאלות שנשלחו אל רדב"ז: '[...] והגבאי אמר: אני צריך עדין לעשות לו מצבה על קבורתו. וכולם אומרים: פוק חזי [צא וראה] כמה קברות איכא [יש] בלא מצבות, וגם זה כאחת מהן'.¹⁵³

קברי העשירים והמיוחסים בחברת הפזורה הספרדית במאה השש עשרה, לעומת זאת, התייחדו באבנים גדולות שהוצבו מעל הקבר, מצידו של ראש הנפטר, ועליהן כיתוב קצר.¹⁵⁴ גם במאה השבע עשרה היו רוב המצבות בירושלים ריקות ממילים, ואלו שנחרתו נשאו טקסט תמציתי ללא תארים, ואזכור של תאריך הפטירה.¹⁵⁵ נראה כי במאה השמונה עשרה התפתחה המגמה של הבלטת המצבות והארכת הטקסט

147 שם.

148 לונץ, קברי ארץ הצבי, עמ' 118–125. וראו: קאפסוט, יומן מסע, עמ' 46.

149 בריסק, חלקת מחוקק, דף טז ע"ב – כח ע"א.

150 ובהם: אברהם גרשון אשכנזי (מקיטוב), גיסו הידוע של הבעל שם טוב (ח' באדר א' תקכ"א); רחל אשכנזי (ראש חודש חשוון תקכ"ב); משה אשכנזי (י' בתמוז תקכ"ב); שבתי פרנס (י"ד בניסן תק"ל); רחמים הכהן (י"ז בתשרי תקל"א); רבקה די־מיוחס (י"ב באדר א' תקל"ב); דוד פירנאנדיס (כ"ז בחשוון תקל"ו); חיים דוד עמאר (י"ב בסיוון תקל"ח); ביליא אביגדור (כ"ד בכסלו תקמ"ו); רחל בורלא (א' באלול תקנ"ה); ומיוחס בכר יוסף (י' בטבת תקנ"ו).

151 למשל מצבותיהם של יצחק אלפסי (ג' בסיוון ת"ק) ושרה אשכנזי (ט' באב תק"ז).

152 אלשיך, שו"ת, סי' יב; מזרחי, שו"ת אדמת קודש, א, אבן העזר סי' לג.

153 בן זמרא, שו"ת, ד, סי' רמג (אלף שיד).

154 מולכו, מצבות, עמ' 8.

155 למשל: רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 171–172.

שנחרט בהן, ומאז צברה תאוצה עד שהייתה לנחלת הכלל.¹⁵⁶ אחדות מן המצבות הבולטות בבית העלמין בהר הזיתים במאה השמונה עשרה הן משל פרנסי הקהילה ופקידיה,¹⁵⁷ שכפי הידוע נמנו עם השכבות האמידות.¹⁵⁸

איור 5: מצבתה של סיניורו די־נבון משנת תקי"ט (צילום: שרה ברנע)

תחת חסותו של ועד פקידי קושטא, תפס גם מעמדם של חכמי הישיבות ותלמידי החכמים בירושלים מקום מרכזי בחברה היהודית. משכורותיהם, שבאו בעיקר מקופות התמיכה ומכספי הציבור, היו גבוהות באופן משמעותי משל 'בעלי הבתים'.¹⁵⁹ מצבותיהם של אישים רבניים במאה השמונה עשרה משקפות מציאות זו, שכן הן מן הבולטות והמפוארות בזמנן: רבות מהן עשויות לוחות אבן גדולים באופן יחסי,¹⁶⁰ שוליהן מעוטרים בקווים היקפיים ישרים או מסולסלים, ועליהן חרוטים תיאורים מופלגים וארוכים,¹⁶¹ שלעיתים

¹⁵⁶ טוקצינסקי, גשר החיים, א, עמ' שה.

¹⁵⁷ למשל: למשפחת פרנס, שבניה היו ממונים על קבורת היהודים למן המחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה, היו מצבות מעוטרות ומסותות היטב (יזרעאל, מדרוך כרטא, עמ' 47). פקיד אחד, שנפטר בג' בכסלו תק"ס, מתואר בכינויים 'הגביר [...]' הפקיד המפואר' (בריסק, חלקת מחוקק, דף כט ע"א).

¹⁵⁸ ברנאי, יהודי ארץ־ישראל, עמ' 177–178.

¹⁵⁹ שם, עמ' 187, 230–233; ברנאי, הרבנות הכוללת, עמ' 52.

¹⁶⁰ מצבתו של ר' שלמה מולכו (ו' בחשוון תקמ"ח) מגיעה למשקל כ־100 קילוגרם (יזרעאל, מדרוך כרטא, עמ' 39–40).

¹⁶¹ למשל מצבותיהם של ר' אברהם יצחקי (תפ"ט) (לונץ, קברי ארץ הצבי, עמ' 118–119); ר' יונה נבון (שם, עמ' 121); ר' חיים בן עטר (תק"ג) (ברנאי, יהודי ארץ־ישראל, עמ' 41–45, 235; דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 57–59); ר' גדליה חיון (תקי"א) (ברנאי,

גם מאזכרים כותרי ספרים שחיברו.¹⁶² ביטוי נוסף לכך הוא ציון התואר 'אלמנת...' על מצבת אישה שהייתה נשואה לתלמיד חכם.¹⁶³

המעמד החברתי נגזר לעיתים קרובות מן המעמד המשפחתי, ואישים מיוחסים היו לעיתים קרובות בנים למשפחות מיוחסות.¹⁶⁴ אומנם המנהג לקבור קרובי משפחה בשכונות רווח בין הספרדים,¹⁶⁵ ומקורו כנראה עוד קודם לגירוש ספרד,¹⁶⁶ אבל בירושלים בתקופה הנדונה פשטה התופעה של חלקות קבורה משפחתיות, שייחדו את בני המעמדות הגבוהים – מבני משפחות החכמים¹⁶⁷ ומבני משפחות הפרנסים.¹⁶⁸

במאה השמונה עשרה נמשכו ניסיונות ההתנכלות ליהודים, בד בבד עם התרחבות בית העלמין: במקרה אחד ערערו תושבים מסלואן על זכויות היהודים להיקבר בהר הזיתים (1745).¹⁶⁹ במקרה אחר ניסו פקידי השלטון לסחוט כספים בגין הקמת בית קברות (1754),¹⁷⁰ ואפשר שמדובר בהתרחבות בית העלמין אל 'כרם הפטריארך' שנזכר לעיל. חלקה זו אף עמדה ביסוד עתירה שהוגשה לבית הדין השרעי ב-1759 בדרישה למנוע מהיהודים להיקבר בהר הזיתים, בנימוק שהקבורה מחללת את קדושתו של ההר.¹⁷¹ נוסף על אלה נאלצה הקהילה להשקיע משאבים רבים במאבק משפטי לפדיון אדמות שנועדו לקבורה ושנגזלו

יהודי ארץ-ישראל, עמ' 181; ור' שלום שרעבי (תקל"ז) (דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 54–56; לונץ, קברי ארץ הצבי, עמ' 122–123).

¹⁶² למשל מצבותיהם של ר' יהודה נבון (תקכ"א; 'הרב המופלא [...] בעל [ספר] קרית מלך רב') ור' רפאל משה בולה (תקל"ג) (בריסק, חלקת מחוקק, דף לט ע"ב).

¹⁶³ למשל אלמנתו של ר' חזקיה די-סילוה (לונץ, קברי ארץ הצבי, עמ' 119–120); אלמנותיו של ר' חיים בן עטר (שם, עמ' 122–123); ואלמנתו של ר' שלום שרעבי (בריסק, חלקת מחוקק, דף לב ע"א).

¹⁶⁴ על מצבות אחדות צוין בהבלטה הייחוס המשפחתי, למשל של ר' אפרים נבון (תקט"ו) ור' ישראל יעקב אלגאזי (תקט"ז) (לונץ, קברי ארץ הצבי, עמ' 124).

¹⁶⁵ טוקצינסקי, גשר החיים, א, עמ' רצד–רצה.

¹⁶⁶ קארו, אבקת רוכל, ס' קיד.

¹⁶⁷ דוגמאות למצבות בחלקות משפחתיות: ר' יום טוב אלגזי (ו' בתמוז תקי"א), ר' ישראל יעקב אלגאזי (י' בתמוז תקט"ז) ור' יצחק אלגזי (ט"ו בחשוון תקמ"ח); ר' אברהם מיוחס (כ"ט בכסלו תקכ"ח) ור' רפאל מיוחס (כ"ב באב תקל"א); ר' שלמה ארדיטי (תקי"א), ר' יצחק ארדיטי (כ"ה בתשרי תקל"ח) ור' רפאל שלמה ארדיטי (ה' בסיוון תקנ"ז); ר' רפאל אלעזר נחמיאש (כ' בסיוון תקמ"ב) ורפאל חיים שמואל נחמיאש (כ"א בסיוון תקמ"ב) (בריסק, חלקת מחוקק, דף טז ע"ב – כח ע"א); ר' חיים אברהם שאול ובני משפחתו, ומשפחת הרבנים לבית נבון (בריסק, חלקת מחוקק, דף מ ע"ב – מא ע"א; יזרעאל, מדריך כרטא, עמ' 39–44).

¹⁶⁸ למשל למשפחת מג'אר, הייתה חלקת קבורה (חלקת המג'ארים) (יזרעאל, מדריך כרטא, עמ' 32); יוסף צלמונה, מפקידי קושטא (ברנאי, יהודי ארץ-ישראל, עמ' 178), נטמן בהר הזיתים (ב' בחשוון תק"ס) לצד בתו, שהייתה נשואה לגביר' יעקב אביגדור (בריסק, חלקת מחוקק, דף כו ע"ב). גם למשפחת פרנס הייתה חלקה משפחתית (מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרפ"ח–תרצ"ח, עמ' 580; פרנס, משפחת פרנס, עמ' 48).

¹⁶⁹ כהן, המאה השמונה עשרה (ג), עמ' 92, 103–104.

¹⁷⁰ ברנאי, יהודי ארץ-ישראל, עמ' 13.

¹⁷¹ 'הם קברו בה את מתייהם, ואני רוצה, לשם שמים, לאסור זאת עליהם ולמנוע את קבורתם [של המתים] בה, היות שהיא חלק מהר הזיתים המבורך' (כהן, המאה השמונה עשרה, עמ' 104). נימוק זה נזכר ב-1782 בכתב שליחות ששלחה קהילת ירושלים אל התפוצות, בתיאור אופי ההתנכלות לבית העלמין היהודי (יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 549). על קדושת הר הזיתים באסלאם ראו: דודסון, הר הזיתים.

בית העלמין היהודי בהר הזיתים ובעמק הקדרון

איור 6: המונים באזכרה לרבי חיים בן עטר בחלקת קברו בהר הזיתים (צילום: שרה ברנע)

מידיה (1782).¹⁷² לרוב, איגרות השליחות לתפוצות מזכירות את חילול בית הקברות כמוטיב חוזר, ורק לעיתים נדירות השתמשו בנימוק של הצורך לרכוש חלקת קרקע להרחבת בית הקברות, כמו למשל באיגרת השליחות של ר' מרדכי הלוי שנכתבה בשנת 1792:

[...] קברי הצדיקים אשר בהר הזיתים [...] אך בזאת דוה לבנו [...] כסף הקדשים לא הספיק לשליש ולרביע לפי גודל ההוצאה, והוכרחנו במעשינו להתמשכן בסך רב ועצום לתת גמר בדבר, להוציא מאמר [פרמאן] המלך יר"ה [ירום הודו] ולקנות קרקע מחדש. לא הותירו לנו כי אם על ידי שכירות סך קצוב בשנה, ומקום הניחו להתגדר לפי אכלם מדי שנה בשנה.¹⁷³

במקביל הוסיף בית העלמין היהודי לעמוד במרכזן של התרחשויות משפטיות במאה השמונה עשרה, שעיקרן דיונים על מעמדו החוקי והתשלומים שנתבעו מן היהודים בגין הקבורה. לעיתים היו אלה מנהלי

172 לונץ, דובב שפתי ישנים, עמ' 43–45.

173 יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ב, עמ' 561.

הווקף שתבעו העלאה בדמי החכירה (1715; 174; 1738¹⁷⁵); לעיתים היו אלה פקידי שלטון שדרשו סכומים מופרזים ומנוגדים לחוק (1757; 176; 1762¹⁷⁷); ולעיתים היו אלה תושבים מסלואן שדרשו תשלום על זכותם של היהודים לחצוב באבני ההר (1760),¹⁷⁸ או שדרשו תשלומי חסות למניעת התנכלויות (1786).¹⁷⁹ ההתנכלויות ליהודים באמצעות בית העלמין, המוכרות מראשית התקופה העות'מאנית, נמשכו אפוא ללא הרף עד שלהי המאה השמונה עשרה.

איור 7: מבט מדרום על הקברים היהודיים מעל נחל קדרון (אוסף ארמטה פיירוטי, ארכיון התמונות, יד יצחק בן-צבי)

עליות היהודים לירושלים לא פסקו, אך תרומתן לגידולה של הקהילה הייתה שולית, וגודלה כפי הנראה לא עלה על 2,250 נפש.¹⁸⁰ גם בענייני בית העלמין היהודי לא התחוללו שינויים משמעותיים, והם הוסיפו

174 גאון, תעודות; כהן, המאה השמונה עשרה (ג), עמ' 92, 96–103.

175 גאון, תעודות.

176 כהן, המאה השמונה עשרה (ג), עמ' 94, 108–109; בניהו, מיסי קבורה, עמ' מז.

177 גאון, הפרמאנים, עמ' ה-ו. וראו: בניהו, מיסי קבורה, עמ' מח.

178 כהן, המאה השמונה עשרה (ג), עמ' 93–94, 110.

179 גרייבסקי, מגנזי ירושלים, א, עמ' יז–יח. וראו: בניהו, מיסי קבורה, עמ' מח–מט.

180 בן-אריה, העיר העתיקה, עמ' 125, 306.

להתנהל בתווך שבין פרנסי הקהילה היהודית, רשויות ההקדש המוסלמי והקאדי.¹⁸¹ המפנה ההיסטורי החל בראשית שנות השלושים של המאה, תחת שלטונם של מחמד עלי ואבראהים פאשא. השלטון המצרי בירושלים (1831–1840) שיפר באופן ניכר את סדרי המנהל והשלטון, חולל רפורמות במעמד המיעוטים, ואפשר להם התפתחות וחופש יחסיים. התמורות שהחלו בתקופה זו עתידות לפתוח פרק חדש בתולדות ירושלים, והשפעותיהן חדרו אל כל תחומי החיים והחברה. אחת מתוצאות הרפורמות הללו הייתה כנראה ביטולו של וקף אלמדרסה אלצלאחיה. הסכמי החכירה הקדומים בין היהודים להקדש הופקעו, וחלקות הקבורה בהר הזיתים הועברו לבעלות ועד עדת הספרדים בירושלים.¹⁸² לפיכך, ראוי לתחום ולחתום כאן את חקר בית העלמין היהודי בתקופה העות'מאנית המוקדמת.

סיכום

קורותיו של בית העלמין היהודי בתקופה זו הם ראי למצבה של הקהילה היהודית בירושלים, שחיה במעמד של מיעוט נסבל, נחות לעומת האוכלוסייה המוסלמית וחשוף להתנכלויות ולאפליות מפעם לפעם. התמורות בשטח בית הקברות וההתמודדויות הבלתי פוסקות ביחס להפעלתו, משקפות מגוון אירועים ותהליכים דמוגרפיים, היסטוריים ופוליטיים שעברו על יהודי ירושלים, ומשמשות מקור חשוב להכרת דמותה של החברה היהודית בעיר.

181 גאון, תעודות; כהן, המאה התשע עשרה (ד), עמ' 74–78.

182 חיים, גאולת חלקות הר הזיתים, עמ' 16.